

ТЕОРІЯ КРИЗИ ТА КАТАСТРОФИ В ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

У даній статті розглядається теорія криз і катастроф з позиції синергетичного підходу (теорії хаосу) та закономірних і незакономірних суспільств, дається аналіз різних підходів до розуміння соціально-політичних криз і катастроф, зокрема, аналізуються концепції Ф. Ніцше і А. Богданова.

Ключові слова: соціально-політична криза, напруженість, нестабільність, цивілізація.

Формування наукових уявлень про соціально-політичні кризи неможливе без постійного уточнення методологічних основ їх вивчення, що дозволяють прогнозувати їхнє виникнення, розвиток та можливі наслідки. Вирішення цих завдань вимагає глибокого теоретичного знання про сутність і зміст політичних криз, передбачає необхідність аналізу причин, джерел, внутрішньополітичних і геополітичних чинників, що впливають на їх зародження та розвиток, а також дослідження місця і ролі соціально-політичних криз в сучасному політичному процесі.

Крім того, реальність соціально-політичних криз у життєдіяльності суспільства обумовлює нагальну потребу в подальшій науково-теоретичній розробці методів їх подолання, покликаних надати практичну допомогу політикам в пошуку ефективних засобів попередження, дозволу і мінімізації наслідків кризових явищ. Це забезпечує актуальність звернення до аналізу кризових явищ в їх співвідношенні з теорією катастроф.

Метою даної статті є вивчення підходів до розуміння сутності та природи соціально-політичних криз в аспекті їх співвідношення із соціально-політичною катастрофою. Для досягнення мети слід вирішити такі завдання: дослідити синергетичний підхід до розуміння соціального порядку та цивілізації; проаналізувати концепцію Ф. Ніцше до визначення соціальної кризи та катастрофи; окреслити думки А. Богданова щодо природи соціальної кризи.

У ХХ ст. загальне наукове знання все більш виразно переорієнтується з вивчення еволюційно-функціональних процесів на

вивчення процесів кризових. Успіх синергетики, як вчення про конструктивну роль хаосу у формуванні стійких порядків, у тому числі і соціально-політичних, є свідченням зазначеної тенденції. Головною причиною цієї переорієнтації є загострення кризовості нашої епохи, і насамперед кризи європейської цивілізації, яку сьогодні називають світовою. У цьому контексті міркування про кризи та катастрофи навряд чи можуть зберегти абстрактно-академічний характер.

Є цивілізації як би відкриті, які періодично впадають в глибокі кризи, що розкладають соціальні системи до деяких граничних, здатних до індивідуального хаотичного виживання одиниць, щоб шляхом природного зростання сформувалися якісь нові, досить ефективні порядки. Такою є західноєвропейська цивілізація. Після краху крито-мікенської цивілізації та наступного за ним хаосу архаїчних часів під впливом арійського каталізатора починається формування давньогрецьких полісів, які зберегли переваги як самоврядування, так і етнокультурної спільності з усім еллінським світом. Після краху античного світу західний світ деурбанізується і розпадається на частини рухливих елементів, з яких згодом виникає імперія Карла Великого, яка формує у західноєвропейських народів важливе для подальшого розвитку почуття цивілізаційної єдності. Феодальна роздробленість призвела до досить жорсткого соціально-політичного режиму, в якому було закладено основи майбутніх національних держав і сформувалися вільні бюргерські міста як перші анклавні ринкового життя. Буржуазні революції призвели до презумпції демократичних свобод і авторитету громадянського суспільства, які можна трактувати як західноєвропейський аналог соціального хаосу. Однак, цей хаос став не руйнувати національні держави, а інтегруватися в них за принципом протизваги, що отримав назву «поділ влади».

Але є суспільства, до яких закони синергетики не можуть бути застосовані. Це так звані «не закономірні», а традиційні суспільства, які тяжіють до постійної повторюваності [5, с. 134]. Такі суспільства також переживають кризи, викликані повстаннями, завоюваннями, природними катаклізмами. Але ці кризи не переростають у синергетичний хаос, здатний виробити нові, життєздатні паростки. Внутрішній напрямок цих криз полягає не в спрямованості до чогось нового, а до повернення назад, до виправлення ситуації. Якщо ж такого відновлення ситуації не відбудеться, то криза посилюється і веде до деструктивної кризи, яка може сформуватися в катастрофу.

Крім послідовно історичного і послідовно традиційного способу розвитку, можливий і третій, який умовно можна було б назвати

катастрофічним. Таке суспільство перебуває в умовах постійної надзвичайності. На цьому шляху будь-які кризи, та й взагалі будь-які зміни є виключно небезпечними, бо ведуть не до утвердження нової якості і не до поліпшення ситуації шляхом відновлення, а загрожують привести до катастрофи. Таке суспільство як би приречене постійно перебувати в стані невизначеності, виживаючи, з одного боку, за рахунок жертв і героїчних зусиль, з іншого боку, — за рахунок компенсаторних, ілюзорно-піднесених уявлень про себе самого. Тут посилення на загальні закони чи здоровий глузд є абсолютно недоречними.

Говорячи про специфіку зазначених понять «криза та «катастрофа», слід насамперед мати на увазі ті протиріччя, які виникають переважно на основі європейської цивілізації. Під поняттям «соціально-політична криза» слід мати на увазі специфічний спосіб вирішення протиріччя в рамках даної соціально-політичної структури, який не тягне за собою руйнування цієї структури, але припускає її ускладнення. Поняття «соціально-політична криза» припускає здатність даної структури до такого розвитку .

Поняття ж «соціально-політична катастрофа» передбачає насамперед саме руйнування даної соціально-політичної структури і за умови зовнішніх, не обумовлених іманентними соціальної структурі причинами. Саме з цієї точки зору було б цікавим проаналізувати українське суспільство та політичну систему.

Специфікою України є паразитарна антисистема деспотичної держави з протогромадянським суспільством, яка породжує циклічний рух від кризи до деспотизму і від нього назад до кризи: громадянське суспільство не здатне повністю розвинути і панувати, а деспотія не може закріпитися більш, ніж на покоління і здатна, лише зруйнувавши результати попереднього розвитку, повернути рух до вихідного пункту.

Що стосується вихідного пункту та умов початку цього руху, то, безперечно, кризи притаманні українському суспільству, питання лише в тому, чи завжди власне суспільство притаманне українській цивілізації і чи притаманні кризи суспільству або переважно державі.

Цікавим є звернення до теорії кризи Ф. Ніцше, на думку якого будь-яка соціальна криза є наслідком і відображенням кризи духовної. Чим глибше ми намагаємося зрозуміти природу екзистенціальної соціальності, тим рішучіше приміряємо її для внутрішнього досвіду. Момент кризи виникає, коли ступінь раціональності і ступінь чутливості збігаються. Такі моменти не є рідкісними. Найчастіше вони є відправною точкою цілком раціонального підходу до аналізу. Криза

триває якийсь період, наступний за усвідомленням раптовості. Раптовість падіння або щастя вимагає згодом осмислення. Простір цього осмислення і буде зайнятий кризою, як одночасно і процесом пошуку визначеності щодо вирішення проблеми. Криза полягає в тому, що ґрунт вже необхідний, але ще недостатньо створений. Екзистенційно криза висловлює відсутність спокою у видимій розміреності, тобто в ситуації планомірного зусилля упорядкування відсутня початкова відповідність і цілісність. Сталість не є результатом гармонізуючого зусилля, але є вимушеним спрощеним варіантом дійсності [3, с. 129].

Проте ж криза є стан, з якого існує вихід, в цьому її відмінність від катастрофи. Тим самим криза в суспільстві стає одним з періодів екзистенціального здійснення. Можливість виходу вказує на внутрішню відкриту структуру кризи. Ф. Ніцше виявляє приклад кризи як символу, де нівелювання та знецінення свідомості і мови є прагненням до чистоти, до свідомості. Така цивілізація ніколи сама не наважиться зробити крок від кризи до катастрофи, вважаючи за краще перебувати в брехні і уявній самототожності.

На думку Дельоза, кризисність є необхідною умовою провадження ідеї в суспільство. Метафора вічного повернення і є метафорою катастрофи. Криза і катастрофа стають невід'ємною частиною творчих процесів свідомості. Схема символічного відсилання замість закінченої структуризації — такий репрезентативний рівень свідомості кризи і катастрофи як можливої «реалізації» кризи. Внутрішній досвід свідомості потребує кризи не менше, ніж стан самототожності. Мабуть, сам факт вербалізації вже вказує на можливість практичного застосування кризових складових [2, с. 97].

А. Шопенгауер заперечував попередні системи шляхом створення власної. Він вважає, що іноді криза не породжує істотного відхилення від звичного, а інколи в суспільстві відбувається різкий перелом [4, с. 49].

А. Богданов вважав, що будь-які соціальні об'єкти, вступаючи до певних взаємин, під впливом різних факторів взаємозмінюються. Залежно від того, який тип відносин складається між ними, взаємодія може бути як позитивною, так і негативною. Однак причини виникнення та якісні характеристики взаємодій можуть бути дуже різними і більше того, одні й ті ж причини в одних випадках можуть призвести до соціально небажаних наслідків, в інших — до соціально бажаних. Як слідство, у структурі функціонування громадських утворень лежить обумовлене біосоціальною природою прагнення

живих істот (індивідів) до задоволення різного роду потреб. Кількісне накопичення нереалізованих потенцій окремих особистостей має свої межі, які визначаються індивідуальною здатністю людини до сублимації, до витіснення соціально неприйнятних чи соціально нереалізованих напруженостей, які можна характеризувати як нормальну захисну реакцію індивіда [1, с. 97].

Вихід внутрішньо стримуваних напруженостей за індивідуальну межу терпимості тягне за собою необхідність включення до активної фази розвитку взаємин з іншими особистостями заради спільного пошуку можливостей з вирішення соціальних проблем. Іншими словами, вступаючи в діалоговий режим спілкування, людина отримує можливість до розв'язання не тільки власних проблем, але впливає на просторово-часові характеристики вирішення сукупних суспільних проблем.

У соціальному плані накопичення індивідуальних напруженостей в сукупності призводить до соціальної напруги, яка є не лише кількістю індивідуальних домагань, а представляє якісну характеристику реальної соціальної ситуації, яка знов-таки має власну соціальну межу терпимості. Цей захід може бути охарактеризований як соціально-закономірна напруженість, яка дозволяє визначати, усувати, прогнозувати больові точки в розвитку суспільства, вживати адекватних заходів з попередження або ж з подолання небажаних колізій.

Вихід соціуму за межі соціальних заходів терпимості веде до ситуації, коли управління соціальним організмом стає важко прогнозованим. Саморегулюючі можливості соціуму виснажуються, підвищується ризик прийнятих рішень, прогноз громадських реакцій стає проблематичним. Такі ситуації вже не можна трактувати як такі, що мають позитивний для соціуму люфт ситуативних прогнозованих змін. Тут ми маємо справу з виникненням проблем, які вирішуються через кризу в ситуації різкого підвищення рівня інстинкту самозбереження суспільства [1, с. 89].

Немає такої підсистеми в суспільстві і такої системи в цілому, яка б не вступала б і не виходила б з фази кризи. Ця фаза характеризується наявністю такого дезорганізуючого чинника в суспільстві, як різке зниження ефективності функціонування системи в цілому, у поєднанні з наявністю вже сформованих передумов появи нового стабілізуючого явища тощо. Передумови такого роду формуються латентно і розкриваються вже в період закінчення етапу зародження наступного циклу розвитку, який характеризується якісною зміною системи в цілому.

Існують різні теорії криз, які стверджують загальність криз, їхню циклічність і специфічність. А. Богданов розрізняє два типи криз — по'єднувальні (утворення нових зв'язків) і роз'єднувальні — розрив

зв'язків, але він вважав, що будь-яка криза являє собою ланцюг елементарних криз обох типів.

Причини виникнення криз розумілися А. Богдановим як свідчення переходу до нового стану через порушення рівноваги, що дозволяло передбачити її перебіг. Криза є порушенням рівноваги і в той же час процесом переходу до деякої рівноваги. Остання може розглядатися як межа змін, які відбуваються при кризі, або як перерозподіл змін при кризі, або як межа її тенденцій. Якщо нам відомі тенденції кризи та ті умови, в яких вона розгортається, то є можливість заздалегідь передбачити кінцевий результат кризи. Таке трактування кризи дозволяє прогнозувати, наприклад, розвиток критичних фаз в циклічній динаміці соціуму, коли руйнуються класи чи соціальні групи, а виживають і посилюються більш життєздатні.

Аналіз деяких соціальних криз, проведений А. Богдановим, дозволив йому розділити їх на вибухові та замираючі. Вибухові характеризуються лавинними вибуховими силами, які руйнують та зливаються з підсистемами. Процес замирання характеризується слідуванням законам поступового розвитку з тенденцією до встановлення рівноваги [1, с. 112].

До найважливіших функцій кризи А. Богданов відніс такі: різке ослаблення та усунення (або якісне перетворення) застарілих елементів системи, яка майже вичерпала свій потенціал; підтримка спочатку слабких елементів нового циклу; випробування і передача у спадщину тих елементів системи, які акумулюються, а потім перетворюються у майбутнє. Таким чином, досліджуючи динаміку соціально-політичних криз, можна не тільки відновити причину соціально-політичних катаклізмів, а й прогнозувати їхній результат. А оскільки жодна із соціально-політичних підсистем не може існувати без природних для розвитку соціальних структур криз, то правомірним є твердження А. Богданова про загальність та індивідуальності криз та їхні взаємодії.

Незважаючи на те що праця А. Богданова є досить давньою, але сучасне суспільство й досі не може розробити науково-обґрунтовані підходи до оцінки, прогнозування, попередження соціально-політичних конфліктів. Наслідком такого стану є досить серйозні помилки в управлінській діяльності в різних регіонах країни, що призводить до появи не завжди прогнозованих напруженостей в політичній, економічній і соціальній сферах. Однак сьогодні вчені в основному єдині в теоретико-практичному твердженні, що безпосередній вплив на виникнення і стан соціально-політичної напруженості мають економічні, політичні та соціальні фактори тривалої дії.

Соціально-політична напруженість має в своєму розвитку прямий зв'язок з рівнем соціально-політичної та економічної обстановки в кожному окремому регіоні. У розвитку проявів соціально-політичної

напруженості на регіональному рівні є загальні, характерні для всіх регіонів, й особливі тенденції, обумовлені політикою, яка реалізується на місцях.

Таким чином, можна сказати, що абсолютно тотожних криз немає. Кризи є загальними, вони притаманні будь-якій системі в живій і неживій природі, в суспільстві, бо без циклів немає розвитку, а без розвитку система є мертвою. І в той же час немає двох абсолютно ідентичних криз: кожна з них індивідуальна, неповторна, має свій набір причин і факторів, володіє своїми специфічними рисами. Але це положення не є абсолютним, тому що досить складно знайти кризи, в яких не виявляється схожість тих або інших рис.

Своєчасна діагностика криз і розробка засобів з виходу з кризи — завдання відповідних державних і регіональних управлінських структур через те, що без ефективної державної політики неможливий сталий розвиток як в економіці, так і в соціально-політичній сфері — держава перебуває в центрі економічного і соціально-політичного розвитку, але не в якості безпосереднього джерела зростання, а як партнер, каталізатор та помічник.

Література

1. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука. Кн. 1. / А. А. Богданов. — М. : «Экономика», 1989. — 304 с.
2. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари ; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина ; [науч. ред. В. Кузнецов]. — Екатеринбург : У-Фактория, 2007. — 672 с. (Philosophy). — Перевод изд. : Capitalisme et schizophrénie. L'Anti-Œdipe / Gilles Deleuze, Félix Guattari.
3. Ницше Ф. Письма Фридриха Ницше / Ф. Ницше // Переводчик : Игорь Эбаноидзе. — М. : « Культурная Революция », 2007. — 400 с.
4. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление ; пер. с нем. Ю. И. Айхенвальда / А. Шопенгауэр // Собрание починений : В 5-ти т. — Т. 1. — М. : «Московский Клуб» — 395 с.
5. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций. Методика и техника психоанализа / З. Фрейд. — М. : «Алатей», 1998. — 254 с.

В данной статье рассматривается теория кризисов и катастроф с позиции синергетического подхода (теории хаоса) и закономерных и незакономерных обществ, дается анализ различных подходов к пониманию социально-политических кризисов и катастроф, в частности, анализируются концепции Ф. Ницше и А. Богданова.

Ключевые слова: *социально-политический кризис, напряженность, нестабильность, цивилизация.*

In this paper, we consider the theory of crises and disasters from the perspective of a synergistic campaign (chaos theory), and regular and irregularities societies. Also analyzes various approaches to understanding the social and

political crises and disasters, in particular, we analyze the concept of Nietzsche and A. Bogdanov.

Key words: *social and political crisis, tension, instability, civilization*

Забеліна Ірина Олегівна — здобувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаського центру національного університету «Одеська юридична академія».

Рецензент: проф. Чемшит О. О.